

5.

La immigració actual a Espanya.
Aspectes demogràfics*

ANDREU DOMINGO I VALLS

* Aquest treball ha de considerar-se producte del projecte *Procesos migratorios, asentamiento y estructuras familiares: un estudio sociodemográfico* (BsO2001-1233) subvencionat pel Pla Nacional I + D del Ministerio de Ciencia y Tecnología.

INTRODUCCIÓ. EL BOOM IMMIGRATORI DEL SEGLE XXI

La immigració internacional a Espanya durant la dècada dels noranta, ha experimentat, fins i tot més acusadament que altres països, l'acceleració, la diversificació —tant en els orígens com en d'altres característiques sociodemogràfiques dels migrants—, i el notable augment de la irregularitat, que alguns autors han assenyalat constituïen les principals característiques de l'evolució recent per al conjunt de la Unió Europea (Salt i altres, 2000; Sopemi, 2001). Si a 1990 es comptabilitzaven 407.647 permisos de residència, 13 anys més tard, la xifra s'havia quadruplicat arribant al 1.646.011 permisos en vigor a 31 de desembre de 2003, aquest altíssim increment queda encara disminuït en comparació amb les xifres del Padró continu, on per l'1 de gener de 2003, els empadronats de nacionalitat estrangera ja arribaven a les 2.664.168 persones. Si la dècada dels vuitanta va representar per Espanya la mutació d'un país històricament emigratori en un d'immigratori (Muñoz Pérez i Izquierdo, 1989), la dels noranta consolida aquest canvi i situa Espanya al voltant del 5% que assoleix la mitjana de la Unió Europea amb un 3% de la seva població total amb nacionalitat estrangera segons els permisos o un 6% amb dades padronals.

Aquesta trepidant evolució, s'ha vist a més acompanyada d'importantes transformacions en la legislació i en els criteris i cobertura dels recomptes estadístics, que han determinat la visibilitat estadística de la migració internacional i de la població estrangera resultant. De la frenètica activitat legislativa desplegada durant aquest període, que paradoxalment s'ha acompanyat d'un progressiu augment de la irregularitat, podem destacar les següents mesures: Reforma del Codi civil en l'accés a la nacionalitat espanyola (Ley 18/1990), 3 regularitzacions extraordinàries (1991, 2000 i 2001), l'inici d'una política de contingents l'any 1993, el 1996 la *Reforma del Reglamento de la Ley de Extranjería* de 1985, l'aprovació d'una nova *Ley de Extranjería* l'any 2000 (LO 4/2000), i la reforma d'aquesta mateixa Llei també

l'any 2000 (LO 8/2000). Per fi, quant als canvis en els criteris estadístics, la coincidència de diferents fonts amb una mateixa data de referència, com per l'any 2001, el Cens de Població i Habitatge, el Padró continu de Població i els permisos de residència, posen de manifest el decalatge entre unes i altres fonts estadístiques.

En aquests moments una de les preguntes més peremptòries és saber si aquest excepcional creixement s'ha de considerar un salt qualitatiu que ha tocat sostre, un *boom* immigratori producte de l'agregació de diferents factors actuant en una mateixa direcció (legislatius, econòmics, demogràfics), o si pel contrari s'ha de prendre com la constatació d'una tendència que a principis de la dècada només ens atrevíem a qualificar d'emergent, sense sospitar el volum que podia adquirir i la rapidesa amb la que es produiria.

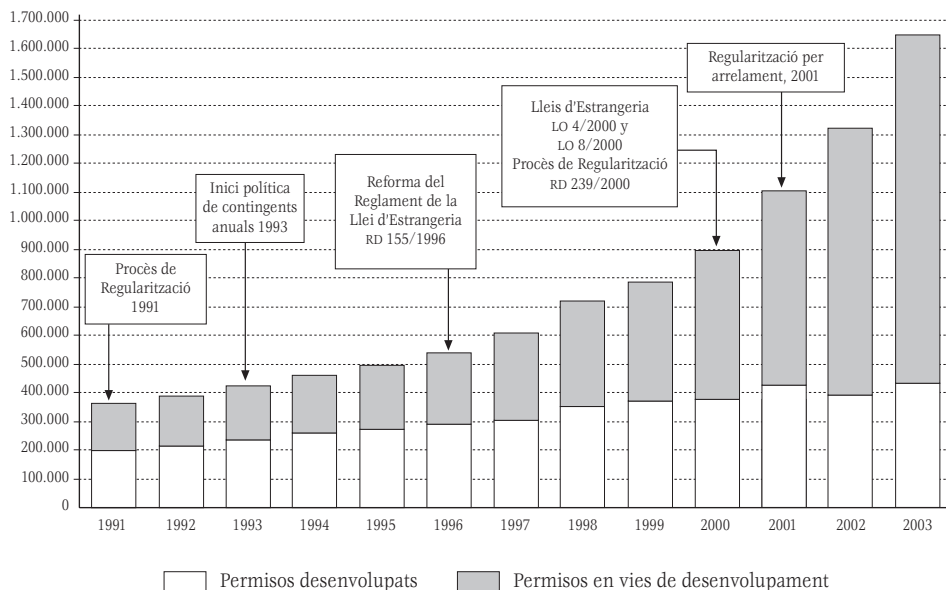
En aquest segon cas, com provaré d'argumentar, un cop més l'evolució demogràfica d'Espanya, apareixeria com a tardana respecte a d'altres països europeus però anunciaria una inusitada intensitat en els propers fluxos internacionals que podria portar-la a valors màxims de població estrangera resident en relació al conjunt de la Unió Europea, ara representats per estats com Bèlgica o Àustria que arribaven l'any 2000 al 9%.

L'ESTRANGER EN EL LABERINT ESTADÍSTIC I LEGISLATIU ESPANYOL

Des de l'aprovació l'any 1985 de la Llei d'Estrangeria i del seu reglament en 1986, com a requisit per l'entrada d'Espanya a la Unió Europea, la legislació que estableix els drets i els deures dels estrangers, i les accions que haurien de definir una política sobre els fluxos migratoris, més l'absència significativa d'altres mesures dirigides a la integració, han convertit el procés d'assentament i definició jurídica de l'estranger en un laberint burocràtic que ha mediatitzat la nostra visibilitat estadística del fenomen (Brancós i Domingo, 2002; Domingo, 2003).

En primer lloc, ho ha fet influint directament sobre els corrents migratoris, en segon, ho ha aconseguit creant miratges estadístics sovint corresponents a les pràctiques dels migrants per salvar els obstacles per obtenir la seva residència legal al país, i en tercer lloc, s'ha deixat sentir en els propis criteris de recompte i en l'esforç per multiplicar i afinar els registres ja existents. Abans d'analitzar els fluxos migratoris internacionals i les característiques sociodemogràfiques de la població de nacionalitat estran-

Gràfic 5.1. Evolució dels permisos de residència. Espanya, 1991-2003

Font: Anuario Estadístico de Extranjería (Comisión Interdepartamental de Extranjería). Elaboració pròpia.

gera a Espanya cal fer doncs un repàs dels canvis legislatius i estadístics abans esmentats, sobretot considerant com aquests han incidit en el propi fenomen i han mediatitzat la nostra percepció.

Al gràfic 1 es pot veure la sèrie corresponent als permisos de residència de la població de nacionalitat estrangera distingint entre els països desenvolupats i els països en via de desenvolupament, assenyalant les principals mesures legislatives que d'una manera o una altra han afectat el recompte de la població de nacionalitat estrangera i per tant la seva visibilitat estadística.

Principals mesures legislatives: de la definició de l'estranger a la irregularitat

Al 1990, la reforma del Codi civil, en l'apartat referent a la nacionalitat (Llei 18/1990, de 17 de desembre), fixa com a requisit per l'accés a la nacionalitat espanyola en dos anys per als nacionals dels països llatinoamericans antigues colònies espanyoles, Filipines, Guinea Equatorial, Andorra

i la població sefardita descendent dels jueus expulsats d'Espanya el 1492, per a la resta de nacionalitats no pertanyents a la Unió Europea aquest període queda establert en deu anys de residència legal i continuada. Aquesta primera definició determinarà de forma evident la permanència de certes nacionalitats en les sèries estadístiques disponibles, ja sigui dels permisos de residència com de dades de naturalesa censal o padronal. Aquells que estan exclosos de l'accés preferencial romandran en terme mitjà molt més temps com a estrangers davant els nostres ulls, mentre que les nacionalitats afavorides poden desaparèixer dels registres amb més facilitat: la forquilla entre el recompte per origen (lloc de naixement) i per nacionalitat és fa doncs més gran i es decanta significativament segons les nacionalitats.

Però si el primer pas dels noranta va ser redefinir l'accés a la nacionalitat, és a dir, l'estrangeria, el segon, sens dubte, es va aplicar a la irregularitat. La dècada dels noranta i el segle XXI s'inauguraren amb sengles operacions de regularització extraordinàries, amb volums molt diferents i en contextos diversos, però amb efectes de similars conseqüències en el recompte estadístic i en els corrents migratoris i la població estrangera resultant. El 7 de juny de 1991, es va aprovar la que havia de ser la primera regularització extraordinària d'estrangers a Espanya. Un cop més el ritme de la construcció europea pautava la política espanyola sobre estrangeria: a l'evidència d'una creixent irregularitat en bona part deguda a la rigidesa dels criteris per obtenir el permís de residència i de treball, tant com a la pròpia ineficàcia dels processos burocràtics establerts, hauríem d'afegir les recomanacions expressades pels socis del tractat de Schengen signat el 19 de juny de 1991 directament dirigides a Espanya, en el sentit de reduir el nombre d'irregulars i restringir l'entrada de nous fluxos migratoris a través de les seves fronteres.

El principal efecte sobre el registre estadístic, d'aquesta primera regularització, va ser contradictori: el còmput global de permisos un cop finalitzada l'operació per al conjunt d'Espanya es tancava amb dades inferiors a les de l'any anterior (407.674 per 1990 i 360.655 per 1991). La raó va ser la depuració dels permisos de règim comunitari, restant aquells que estaven caducats, sense incloure en el mateix any les renovacions quan era pertinent fer-ho. D'aquesta manera, el creixement raonablement esperat degut al recompte de les 108.534 regularitzacions va ser contrarestat per les depuracions. L'efecte agreujat per a les sèries estadístiques successives va ser que la incorporació l'any següent dels permisos renovats, majorità-

riament pertanyents a ciutadans de la resta de països de l'aleshores Comunitat Econòmica Europea donava la impressió de noves entrades.

A part d'aquesta singular peripècia, la gran lliçó (sembla que no apresca) de la regularització va ser el seu efecte pervers sobre el fenomen estrictament migratori: ens referim a l'anomenat «efecte crida». Diguem-ho des de bon començament, les regularitzacions com a peça de polítiques restrictives: 1) retenen població estrangera que podria tornar al país d'origen; 2) anticipen projectes migratoris en el país d'origen fins el moment en estat letàrgic o inexistents; 3) precipiten processos de reagrupament familiar; i 4) poden atreure moviments d'altres països europeus a la recerca de la regularització. No és tracta d'una excentricitat espanyola, sol ser un efecte comú a les regularitzacions, i en general a les mesures de caire restrictiu, com ja es va comprovar en el conjunt dels països europeus receptors de treballadors estrangers i les polítiques aplicades per tal de frenar la immigració i promoure el retorn endegades arran de la crisi econòmica dels anys setanta.

En segon lloc, però dintre d'aquests mateixos efectes perversos, l'augment dels fluxos que es pensava limitar, incrementa la població que viu en condició irregular, que era precisament el que es volia reduir, i ho fa tant per l'esmentat efecte crida (molts dels nous arribats no compliran els mínims requisits per accedir a la regularització), com per la pròpia arbitrietat i limitació de les exigències establertes. Així, al 1991, en primera instància es van denegar 19.306 permisos, als que hauríem d'afegir els 28 mil atorgats que no es varen renovar l'any 1992, la majoria dels titulars d'aquest permisos extingits va romandre a territori espanyol en situació irregular. Per últim, s'ha de tenir en compte la precarització que va representar per aquells treballadors que, a més de seguir en situació irregular en no obtenir la regularització, varen perdre el seu treball, rebent com a resposta de l'empresari l'acomiadament quan es trobaven efectivament treballant en l'economia informal.

En tercer lloc, cal assenyalar que les regularitzacions solen trastocar l'estructura per sexe i edat de la població de nacionalitat estrangera resident, independentment de la seva situació legal al país. En propiciar el reagrupament, encara que es faci en situació de clandestinitat, a la població resultant creix la representació de cònjuges i descendents.

D'altra banda, l'anticipació de projectes migratoris sol a més rejuvenir l'edat dels fluxos d'immigrats. Aquests efectes són aguditzats o matisats depenent de les característiques de les cadenes migratòries de cadascuna

de les nacionalitats representades i és clar, de l'etapa en el procés d'assentament en la que es trobin, o de forma més senzilla, dels anys que fa que existeixen aquest corrents.

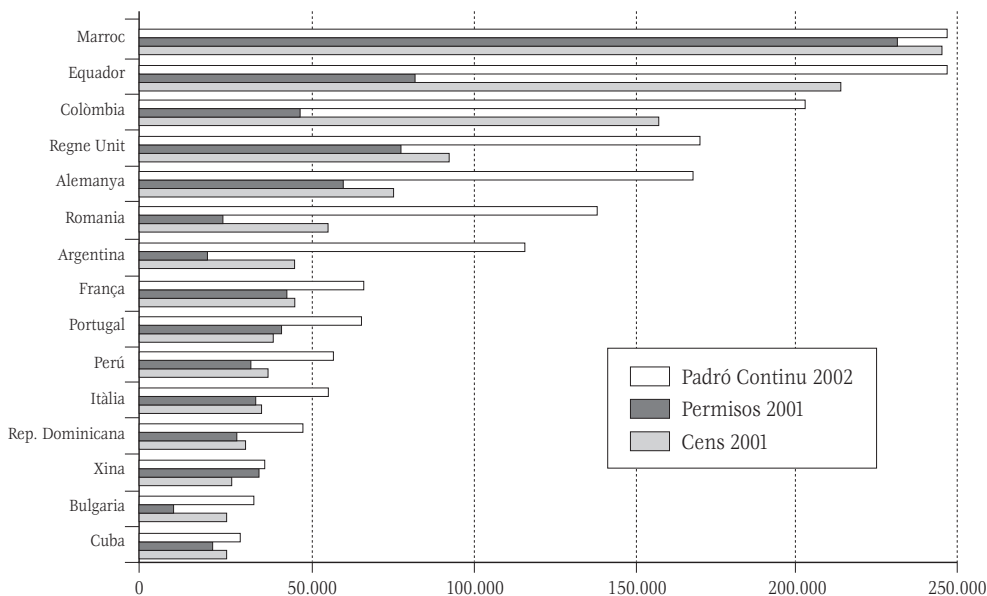
Les regularitzacions de 2000 i 2001, d'alguna manera signifiquen una reedició dels efectes d'atracció de la regularització de 1991, però de manera magnificada. Estem parlant de 247.598 sol·licituds a l'any 2000 de les quals es concediren el 66%, que degut a la insuficiència dels seus resultats, tot i haver prorrogat el termini de presentació, va provocar la convocatòria d'una segona regularització coneguda com *Regularización por Arraigo* el següent any 2001, amb 351.269 sol·licituds, de les quals a juny de 2002 s'havien estimat el 63,4%, segons la *Dirección General de Ordenación de Migraciones*. La comparació entre les dades del Padró continu a 1 de gener de 2003 i els permisos de residència en vigor a 31 de desembre de 2002 ens permeten la primera aproximació a la irregularitat, tot i que s'haurà de tenir en compte que a la sèrie de permisos no hi compten els que estan en període de renovació així com tampoc els estudiants alhora que s'ha de sospitar una certa duplicació del registre del Padró que donaria com a resultat una sobreestimació d'aquesta diferència, el cas és que després de dues regularitzacions extraordinàries a Espanya l/1 de gener de 2003 ens trobaríem amb un 38% de la població de nacionalitat estrangera visquent en situació irregular, el que en termes absoluts significa al voltant d'1 milió de persones.

Per últim, conjuntament amb les accions reguladores oficials hauríem de recordar mesures com l'aprovació l'any 1996 del nou *Reglamento de la Ley de Extranjería*, va fer que sortís a la llum part de la població reagrupada en situació irregular, provocant que l'estructura per sexe i edat tant de fluxos com d'estocs es feminitzés alhora que guanyaven pes els menors d'edat, o com l'anunci de l'exigència de visat als nacionals d'Equador i Colòmbia que també han tingut un important paper en l'acceleració i modificació de l'estructura dels fluxos migratoris dirigits a Espanya.

Principals mesures estadístiques: la presa de consciència i la incertesa

Les accions legislatives en matèria d'estrangeria durant la dècada dels noranta han anat acompanyades per un notable esforç per millorar, racionalitzar i centralitzar l'aparell estadístic destinat a copsar els fluxos i la situació de la població de nacionalitat estrangera al país, si bé els resultats són prou dispersos.

Gràfic 5.2. Comparació entre les dades dels Permisos de residència a 31 de desembre de 2001, el Cens de població i habitatge a novembre de 2001 i el Padró continu a 1 de gener de 2002

Font: Cens 2001 (INE), Permisos de residència 2001 (Comissió Interdepartamental de Extranjeria) i Padró continu 2002.

L'any 1996 és un any cabdal en aquesta matèria, on coincideixen mesures legislatives directa i indirectament relacionades amb els estrangers i la implementació d'un nou registre continu de població, l'anomenat *Padrón continuo*, que expliquen el creixement en la cobertura estadística de població estrangera.

Aquest any, s'aprovava la *Ley Reguladora de las Bases de Régimen Local*, establint per primer cop el dret i el deure d'empadronament de totes les persones que resideixen en un municipi, independentment de la seva situació legal. Aquest fet conjuntament amb els rumors que s'acostava una nova regularització i que el paper de l'empadronament podria servir d'acreditació del temps que es portava al país, va canviar absolutament l'anterior estat de subregistre generalitzat, passant en ocasions a la situació oposada de duplicació de l'empadronament per algunes persones de nacionalitat estrangera.

En segon lloc, des de 1996 s'enceta un nou registre de població sobre la base de les altes i baixes padronals, que permetrà tenir informació de

la població anualment, i que està destinat a convertir-se en una de les principals fonts sobre els efectius de població estrangera, tot i els problemes que pot presentar heretats de les esmentades deficiències de duplicació de les altes i de la dificultat per enregistrar correctament les baixes. S'ha de pensar que el sistema de construcció del Padró continu a partir dels moviments intermunicipals ignora per complet totes aquelles baixes que es donin amb direcció a l'estranger, sigui per retorn sigui perquè es dirigeixen a països tercers (només al 2002 l'INE va efectuar unes primeres estimacions a partir de dades del registre consular, que temem poc fiables), contribuint a engreixar encara més el resultat del Padró continu, conjuntament amb aquelles duplicacions degudes a errors involuntaris o a la picaresca per poder accedir a beneficis relacionats amb hipotètiques regularitzacions.

Per últim, com ja apuntàvem, la discrepància entre les diferents fonts coincidents en el temps, Cens de població i habitatge de novembre de 2001, permisos de residència en vigor a 31 de desembre de 2001 i Padró continu d'1 de gener de 2002, obren clars interrogants sobre la validesa de les diverses fonts en la cobertura de la població estrangera, alhora que representen un toc d'atenció sobre la magnitud de la irregularitat després de dues operacions regularitzadores i una dècada de política manifestament restrictiva, on la lluita contra la irregularitat apareixia enunciada com a objectiu principal.

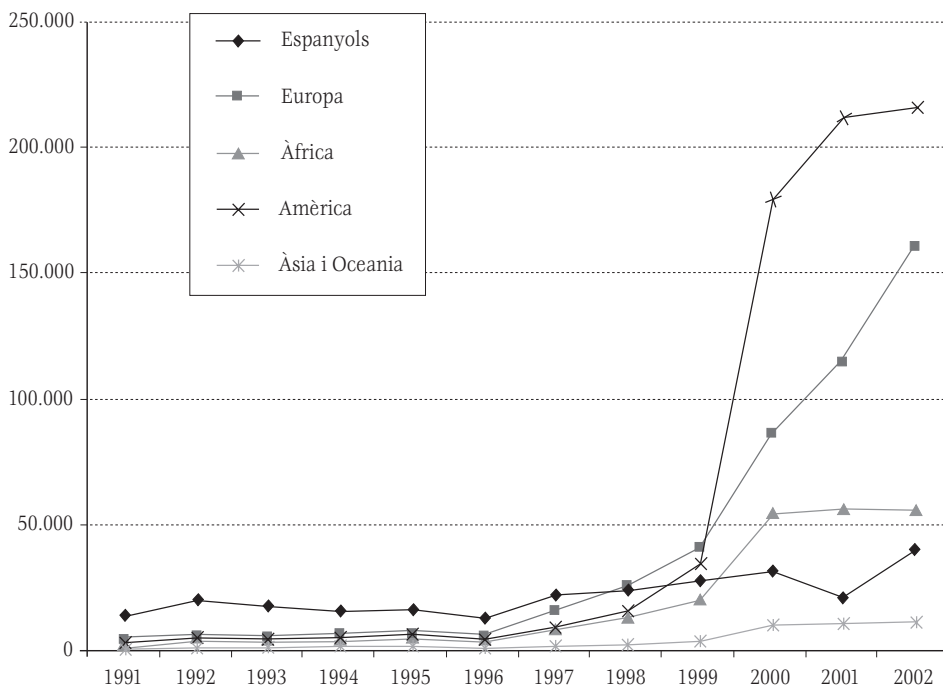
La disparitat entre les dades referents al Padró continu i les dels permisos de residència, per a dates coincidents no ha fet res més que créixer, i tot i que la comparació immediata entre els permisos en vigor i els empadronats no és el nombre exacte de persones en situació irregular, no deixa d'alertar-nos sobre una mesura que en la seva aproximació s'ha de considerar com força preocupant.

ACCELERACIÓ I DIVERSIFICACIÓ DE FLUXOS I D'EFECTIUS

La latinoamericanització dels fluxos

Un cop d'ull a l'evolució dels fluxos, tot i el subregistre endèmic de la font i veurem com és a partir de la segona meitat dels noranta que es disparen: el 85% de les 1.723.261 entrades registrades entre 1991 i 2002 corresponen a les produïdes entre 1997 i 2001, més encara, el 73% correspon

Gràfic 5.3. Fluxos internacionals arribats a Espanya per grans agrupacions continentals, 1991-2002

Font: Estadística de Variaciones Residenciales (INE).

als tres primers anys de la dècada del 2000 en clara connexió amb els processos de regularització abans esmentats. Però juntament amb l'acceleració dels fluxos, els que més destaca ha estat la seva diversificació i la diferent evolució per orígens, tal i com es pot apreciar al gràfic 3.

Si bé tots els corrents experimenten creixements importants, Amèrica llatina destaca amb molt per sobre dels demés, representant ella sola més de la meitat del flux internacional d'estrangers registrat aquests tres darrers anys, ralentitzant-se fins i totes les entrades corresponents al continent africà.

La puixança de la immigració llatinoamericana, afavorida per la voluntat implícita d'efectuar una substitució ètnica dels principals fluxos migratoris, palesada a les operacions de regularització, ha fet parlar alguns autors de clara preferència (Izquierdo, López de Lera i Martínez Luján 2002).

Aquest increment continental ha tingut dos clars protagonistes: l'Equador i Colòmbia. Si bé la presència de migració equatoriana es pot relacionar amb la forta crisi econòmica d'aquest país a partir de la dolarització de la seva economia l'any 1996, i la colombiana amb el greu deteriorament de les condicions socioeconòmiques del país, l'excepte increment d'ambdós països Equador i Colòmbia pot explicar-se a més per l'efecte incentivador sobre projectes migratoris de l'anunci de demanda de visat per ambdós països, com efectivament es va exigir a partir de l'any 2002.

També cal assenyalar, que les modificacions en l'accés a la nacionalitat per a descendents d'antics migrants espanyols en països llatinoamericans contribuirà sens dubte a la repuntada dels fluxos d'espanyols procedents de l'estranger, situació que clarament ja s'està produint en el cas dels argentins (que abans ja arribaven com nacionalitzats italians).

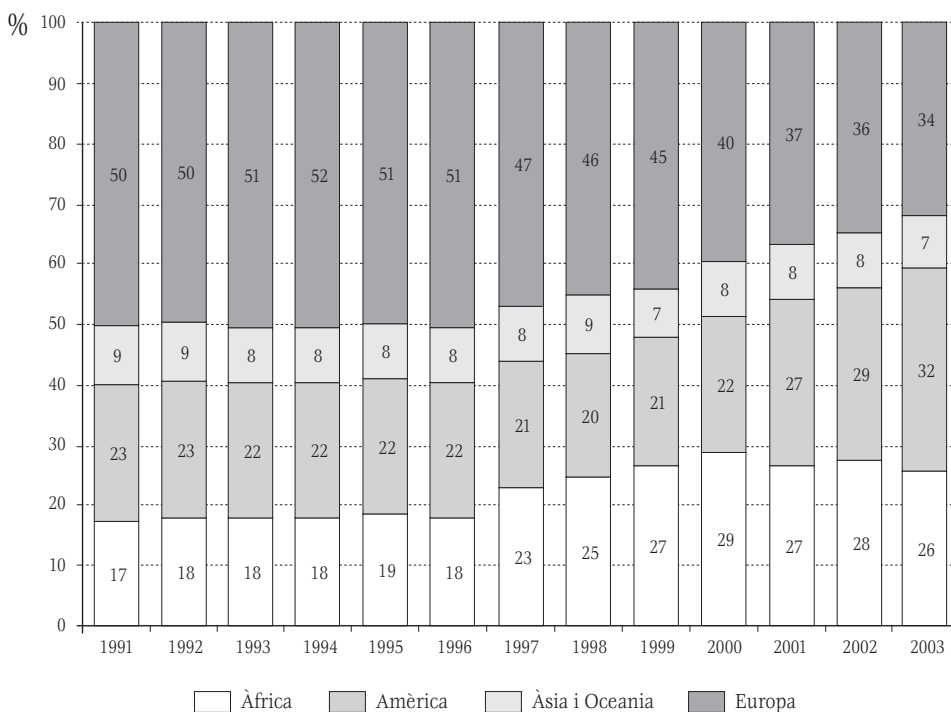
Heterogeneïtat de la població de nacionalitat estrangera resident a Espanya

Com era d'esperar, el canvi en la composició de fluxos ha repercutit en la distribució dels orígens per als efectius de població, així de 1991 a 2003, la població europea ha vist minvar la seva representació del 50 al 34% en benefici de llatinoamericans, del 23 al 32%, i africans del 17 al 26%, tenint en compte que l'any 2000 havia arribat a assolir en termes relatius un màxim del 29% com es pot veure al gràfic 3.

I encara haurem de recordar que els requisits per accedir a la nacionalitat espanyola segons es va establir a la reforma del Codi civil de desembre de 1990 (Llei 18/1990) beneficiava clarament les persones de nacionalitat llatinoamericana front d'altres estrangers, essent d'aquesta manera més probable que hagin desaparegut del registre en obtenir la nacionalitat espanyola.

Si es considera l'evolució per nacionalitats, i utilitzant les darreres dades corresponents permisos de 2003, encara es fa més palesa la diversificació d'orígens i el canvi de pes, sempre dins la constant d'una major presència dels països en via de desenvolupament. Si a l'inici de la dècada el Marroc, els Estats Units d'Amèrica i les Filipines eren les úniques nacionalitats no pertanyents a la Unió Europea entre les deu primeres amb el segon, el setè i desè lloc respectivament, a 2003 Marroc ha passat a ser la primera nacionalitat concentrant el 20% de tots els residents, seguida de l'Equador amb el 10,6%, i Colòmbia la tercera amb el 6,5%, havent de comptar Perú, Xina,

Gràfic 5.4. Permisos de residència a Espanya, 1991-2003.
Percentatges per agrupacions continentals

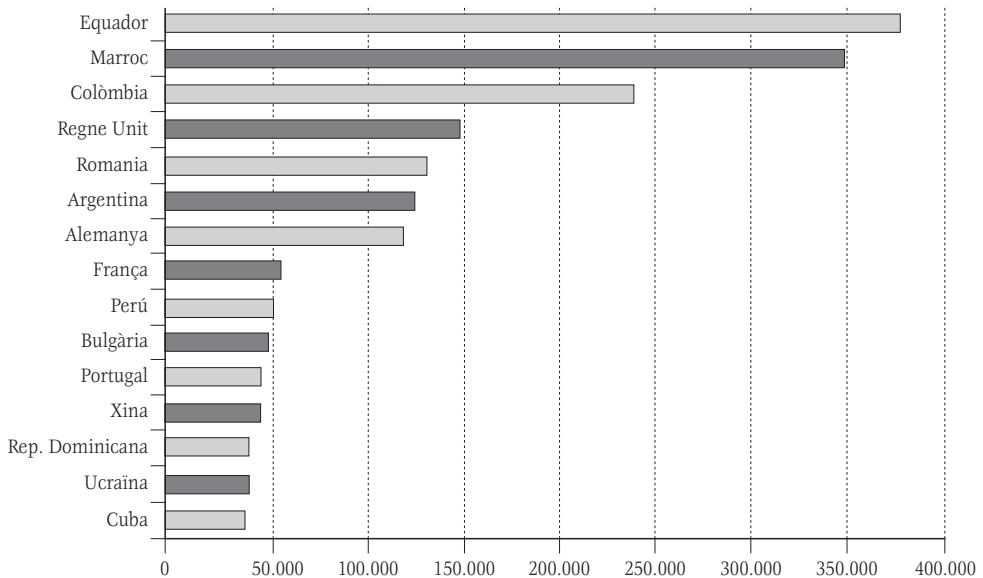

Font: Anuario Estadístico de Extranjería (Comisión Interdepartamental de Extranjería).

i Romania entre les deu primeres nacionalitats. Si fem el mateix exercici amb les dades del Padró continu a 1 de gener de 2003, és a dir, un any abans que les corresponents als permisos de 2003 (31 de desembre) l'Equador amb 382.169 empadronats, el 14% de tota la població de nacionalitat estrangera ja ha desbancat al Marroc, que amb 352.452 empadronats i el 13% del total ocupa la segona posició (veure gràfic 4).

Tot i que el conjunt dels estrangers censats al 2001, es caracteritzin per ser una població jove (29% entre 25 i 34 anys) i amb una relativa igualtat quant a la representació dels sexes (48% són dones), la diversificació dels orígens de les persones de nacionalitat estrangera resident a Espanya també s'ha acompanyat d'una creixent complexitat quant a l'estructura per sexe i edat. A tall d'exemple podem observar les piràmides de població amb l'estat civil de les principals nacionalitats per a cada grup continental,

Gràfic 5.5. Distribució percentual dels estrangers segons les 15 primeres nacionalitats a Espanya, segons dades del Padró continu a 2003

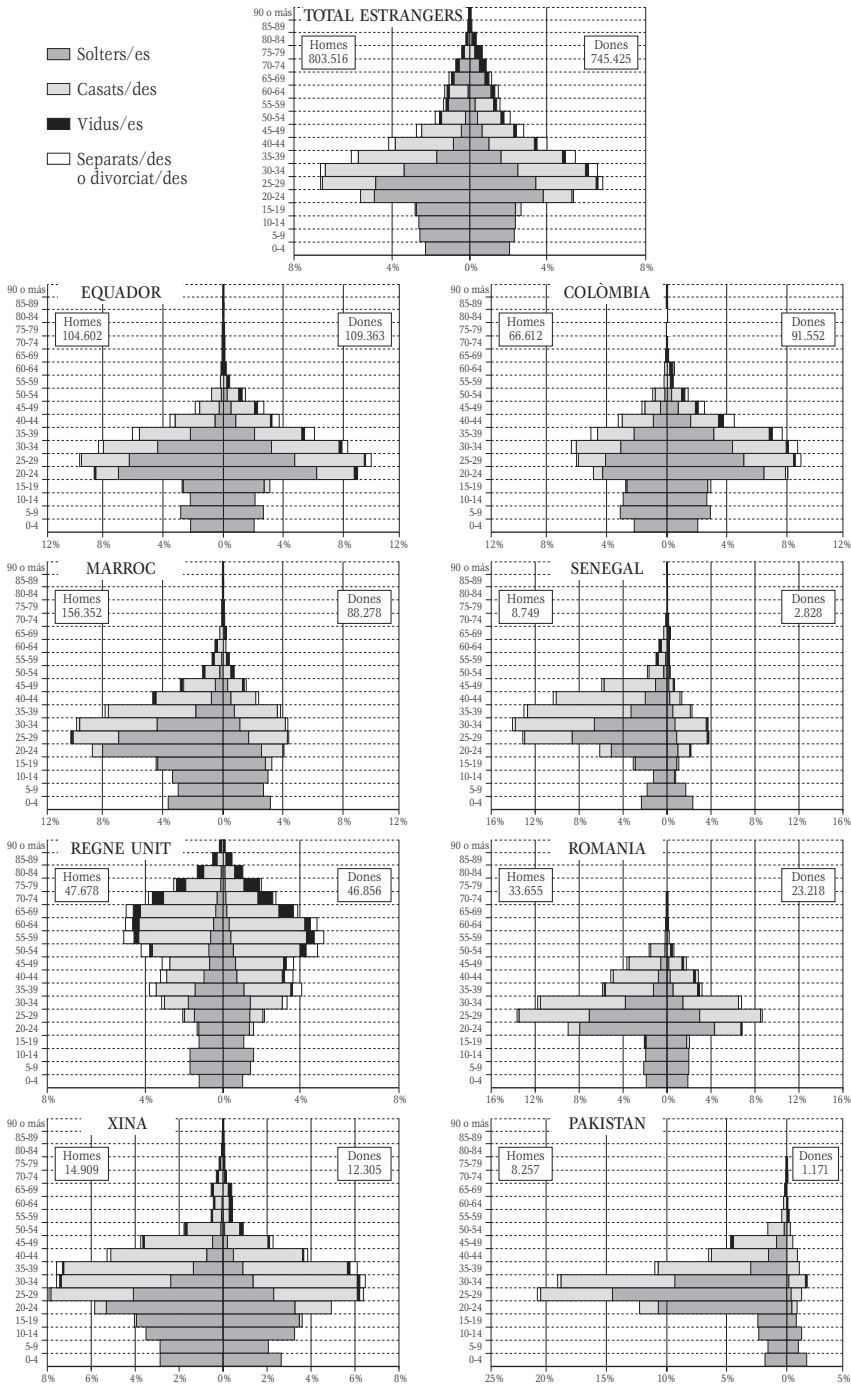

Font: Anuario Estadístico de Extranjería, 2003 (Comisión Interdepartamental de Extranjería).

L'heterogeneïtat és manifesta: la simetria de nacionalitats com Regne Unit (49,5% de dones), l'Equador (51%) o la Xina (45%) que ens parla de l'assentament de grups familiars contrasta amb la forta masculinització de la població pakistanesa (87,5% homes) o senegalesa (75,5% homes) o, en l'extrem oposat, la encara forta feminització de la població colombiana (58% dones), on clarament ens trobem amb una població producte de les primeres etapes del cicle migratori.

Per altra banda, la piràmide britànica extremadament envellida ens tradueix un caràcter completament diferent amb el 24% població major de 64 anys, òbviament la migració de persones jubilades per aquesta nacionalitat és tan important com la migració econòmica. El nombre de població soltera, i separada o divorciada, sobretot per aquelles nacionalitats on la cohabitació és mínima, així com el nombre de persones casades que no resideixen amb la seva parella ens parla d'un gran potencial de reagrupament familiar o com a mínim de la importància que la dinàmica familiar tindrà els propers anys entre la població de nacionalitat estrangera resident a Espanya.

Figura 5.1. Piràmide de població del total d'estrangers i de diferents nacionalitats per estat civil. Espanya, 2001

Font: Cens de població de 2001.

DISTRIBUCIÓ TERRITORIAL

L'impacte de la immigració internacional i de la distribució espacial de la població de nacionalitat estrangera sobre el territori és molt diferent depenent de la divisió administrativa que considerem. En conjunt, el creixement dels efectius de població estrangera s'ha traduït en una major presència arreu: la dècada dels noranta ha significat que a hores d'ara la immigració estrangera sigui un fenomen present a la majoria de municipis, només a el 19% dels municipis espanyols no es trobava cap estranger empadronat l'any 2003.

Aquesta difusió pel territori, no ha alterat substancialment l'ordre de la concentració segons les províncies, tant si tenim en compte la distribució dels estrangers de cada província sobre el total de la població estrangera (mapa 1), com si considerem la proporció que representa la població estrangera sobre el total de la població empadronada als municipis de la província (mapa 2). La distribució espacial tradueix la geografia de l'activitat d'aquells sectors que més empren la mà d'obra estrangera: l'agricultura, l'hosteleria, la construcció, el servei domèstic i el comerç, palesant, com han assenyalat diversos autors l'existència de mercats locals especialitzats pels migrants (Colectivo Ioe, 2002). Madrid i Barcelona segueixen essent amb un 22 i un 15 per cent les províncies que aglutinen el major nombre d'estrangers, seguides d'aquelles que se situen al litoral Mediterrani i les Illes Balears i Canàries.

La comparació amb les dades padronals de 1996 posen en evidència el creixement de les migracions internacionals durant aquest període, ja que encara que es pugui considerar que al Padró de 1996 hi ha encara un important subregistre el salt del 5% d'Alacant com a màxima proporció d'estrangers sobre el total de la població el 1996 al 15% el 2001 és prou eloqüent, el mateix val a dir amb les Balears, Girona, Madrid i Almeria depassant totes elles el 10%. Alhora que s'estenia la seva presència sobre el territori doncs, també augmentava la concentració en algunes de les províncies receptores d'immigració, fet que ha provocat que alguns autors assenyalin que l'assentament de la població estrangera augmenta el desequilibris poblacionals ja preexistents (Reques i De Cos, 2004).

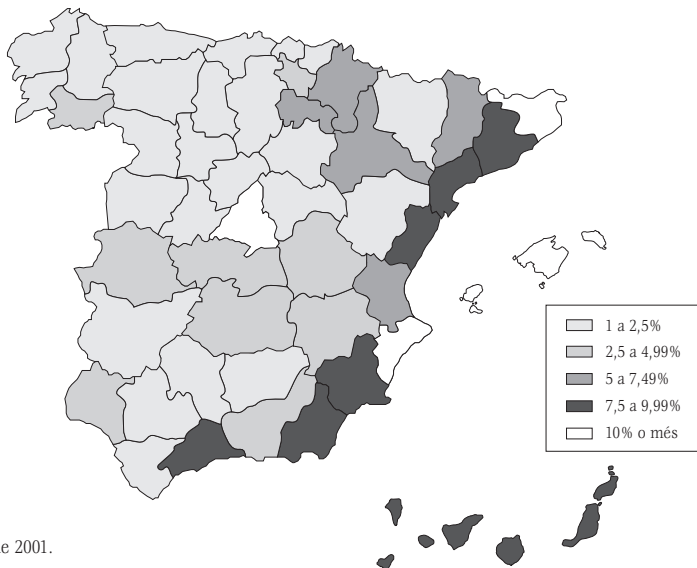
La distribució territorial de les principals nacionalitats de cada gran grup continental evidencien l'especialització geogràfica dels migrants, hi ha nacionalitats com el Pakistan on una única província, Barcelona, concentra a la meitat de tots els migrants del col·lectiu, mentre que les més nombroses

Figura 5.2. Distribució de les persones de nacionalitat estrangera en el territori espanyol

Font: Cens de 2001.

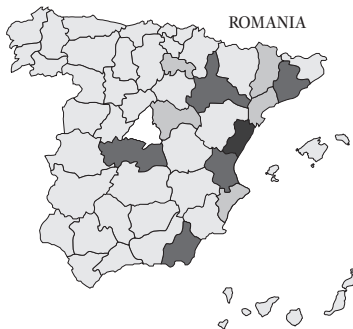
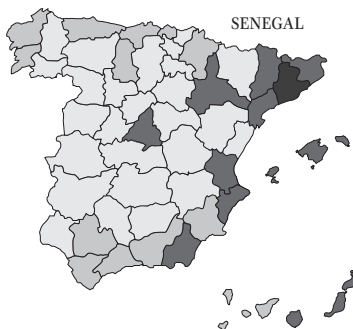
Figura 5.3. Pes de la població estrangera sobre el total de la població de les províncies espanyoles

Font: Cens de 2001.

Figura 5.4. Distribució territorial de les principals nacionalitats estrangeres

menys de 1% 1 a 2,99% 3 a 9,99% 10 a 19,99% 20 a 34,9% 35% o més

Font: Cens de 2001.

i esteses en el territori com el cas colombià o l'equatorià, posen de manifest clarament l'activitat disseminant-se en el territori seguint eixos de sectors productius, com és el cas l'agrari en l'Ebre o en el litoral mediterrani des d'Almeria fins a València. Per altra banda, la distribució costanera i central del Regne Unit, exemplifica també la dualitat dels seus corrents migratoris, amb presència de persones jubilades presumiblement concentrades als municipis costaners de la Mediterrània i les Canàries, i migrants activament econòmics més joves, amb independència que a més de Madrid també es trobin en els mateixos municipis costaners, part d'ells per una demanda específica generada pels propis jubilats britànica. El cas de Marroc i Romania és interessant des de la perspectiva de la substitució ètnica, ja que la primera nacionalitat, amb corrents migratoris molt més antics comparteix el territori i segurament l'activitat en bona part de les províncies on posteriorment han arribat els romanesos.

Per últim, la distribució del Senegal és interessant si s'observa el tipus d'ocupació per comprovar com una mateixa nacionalitat pot acabar tenint presència en diferents territoris i amb activitats força contrastades com les que realment tenen. D'aquesta manera un col·lectiu que tradicionalment s'associa amb la venda ambulat com a major activitat, efectivament es dedica com a primera ocupació a la venda ambulat en totes les províncies excepte a Barcelona, Girona i Lleida on apareixen en primer lloc com a peons de la construcció i manobres, a La Rioja, Osca, Saragossa, Terol i Almeria on s'ocupen principalment com a peons agraris o ramaders.

D'aquesta manera, a part de la selecció que el territori fa respecte a la distribució de les diferents nacionalitats, i que s'explica per la pròpia història migratòria i l'establiment d'un camp migratori entre el lloc d'arribada i el lloc d'origen, haurem d'afegir una segona selecció en la que el territori marca amb tanta o més intensitat que la nacionalitat l'activitat, però també l'espai social que ocuparà el migrant.

FACTORS SOCIODEMOGRÀFICS QUE EXPLIQUEN L'ARRIBADA D'IMMIGRANTS: SEGMENTACIÓ I COMPLEMENTARIETAT

Fins aquí hem fet una primera aproximació a l'evolució recent dels fluxos i a la població estrangera censada al 2001 i les diferències en la seva distribució territorial. Però a part de constatar l'efecte de la legislació en el creixement dels efectius i que la pròpia estructura jove d'aquesta població

ens permeten preveure un augment sostingut pels propers anys, hauríem d'entendre els factors intrínsecs a la pròpia evolució sociodemogràfica d'Espanya que expliquen l'arribada i futura demanda d'immigració internacional de caire econòmic. Aquests factors són tant o més decisius que les condicions dels països d'origen que justifiquen la necessitat de migrar dels protagonistes dels corrents migratoris, a més de traçar la topografia de l'espai social destinat als migrants.

Mentre que la legislació espanyola s'entestava a restringir els fluxos i dificultar l'assentament de la població de nacionalitat estrangera i, com hem vist, aconseguia engrandir el nombre d'irregulars en proporcions alarmants, l'evolució demogràfica del conjunt de la població espanyola seguia reorientant-se donant un lloc cada cop més important a la immigració internacional, que pot ser compresa en termes de complementarietat social, on la segmentació del mercat de treball és el més important però no l'únic factor d'atracció. Aquesta nova reorientació s'ha d'entendre a partir de dos processos que han revolucionat l'evolució demogràfica però també l'estructura social dels països desenvolupats a partir de la segona meitat del segle xx: el procés de reordenació de les edats i la redefinició dels papers de gènere (veure Domingo, 2002).

La redefinició dels papers de gènere

L'equiparació dels rols que ha impulsat la redefinició dels papers de gènere ha tingut clars efectes sobre la dinàmica demogràfica, i si no en són la causa directa, n'han format part: la reducció de la fecunditat, la davallada de la nupcialitat, l'augment de la divorcialitat, la desinstitucionalització dels lligams familiars, i per tant l'aparició de la cohabitació i l'augment de fills nascuts fora del matrimoni, a més de l'emergència de més o menys noves estructures familiars (famílies monoparentals i reconstituïdes), en poden ser una bona prova. L'impacte del procés d'equiparació dels sexes s'ha deixat sentir sobretot, encara que no únicament, a la dinàmica demogràfica que afecta la formació de la família i a les estructures de la llar i familiars resultants, en el pas d'un model asimètric basat en el repartiment de rols per raó de sexe a un model de simetria basat en l'equitat en el repartiment, el que Anna Cabré ha anomenat «transició familiar» (Cabré, 1995). Una de les característiques més importants d'aquest procés a Espanya ha estat haver començat molt més tard que als països nòrdics, pioners entre els europeus, i haver de fer front a aquests canvis en un context de forta

crisi econòmica com ho va ser la de mitjans dels setanta, i amb un Estat de Benestar feble en comparació al dels països septentrionals. El resultat d'enfrontar aquestes transformacions amb menys recursos i més tard ha aguditzat molt més els resultats en termes d'intensitat (així s'expliquen els mínims mundials de fecunditat), deixant a les xarxes familiars l'assumpció de la majoria dels costos socials, a part de la repercussió negativa sobre la pròpia biografia de les generacions femenines espanyoles.

Dos dels avenços espectaculars que ha comportat aquesta equiparació dels rols en l'evolució sociodemogràfica espanyola, estretament relacionats, són la inserció creixent de la dona en el mercat de treball i les millores experimentades en els nivells d'instrucció de les dones de les joves generacions. Així, si l'activitat de les dones espanyoles en conjunt apareix per sota de la mitjana europea, l'activitat de les dones entre 25 i 29 anys supera amb escreix aquesta mitjana col·locant-se entre els primers llocs d'Europa, afegint a més la característica de ser una inserció laboral molt més a temps complert (més semblant al patró masculí) que no pas les pautes dels països amb major participació femenina, on aquesta inserció s'efectua a temps parcial. L'augment de la participació femenina en el mercat de treball i la quasi universalització de les parelles de doble ingrés, ha plantejat amb urgència el dèficit de l'equiparació dels sexes en el terreny del treball domèstic.

En bona part, les millores del nivell d'instrucció de les dones que expliquen les seves altes expectatives laborals, així com la pròpia materialització de l'entrada en el mercat de treball han estat possibles gràcies a l'assumpció de l'entorn familiar del treball domèstic. En concret hauríem de posar de relleu el treball intensiu de les dones de les generacions nascudes a mitjans dels anys trenta en aquesta revolució de gènere. Aquestes dones, que han sigut les que més s'han casat durant el segle xx, són les que a la pràctica han sostingut el retard de l'emancipació juvenil, alhora que moltes vegades segueixen assumint el treball domèstic de les llars dels seus fills i filles ja emancipats, i la cura de persones dependents, ja sigui dels infants (nèts) ajudant a conciliar la vida familiar i laboral dels seus descendents, ja sigui de persones grans, les seves pròpies mares o germanes que gràcies a l'allargament de l'esperança de vida han sobreviscut. Quan aquest treball s'externalitza fora de la família, en un país com Espanya on l'Estat de Benestar és relativament feble en comparació als models nòrdics, el recurs a la mà d'obra femenina estrangera és creixent. Així, les estrangeres ocupades al sector domèstic segons el Cens de 2001 assolien ja el 30,5% de tot el sector,

i si ens fixem només en les que tenien entre 25 i 29 anys el 43%. Si tenim en compte que quan les dones espanyoles nascudes als anys trenta comencin a ser significativament depenents degut a l'envelliment les seves filles no podran seguir assumint la intensitat del treball domèstic, la potencialitat de la demanda en aquest terreny augmentarà encara més. Des d'aquesta perspectiva haurem d'entendre que la inserció de dones de nacionalitat estrangera en el mercat de treball és clarament complementària a la promoció de les de nacionalitat espanyola i que, en general, facilita la conciliació de vida familiar i laboral tant d'homes com de dones espanyols.

Com és evident, la participació laboral de dones de nacionalitat estrangera no es limita al treball domèstic, essent les taxes d'activitat de les dones estrangeres superior en conjunt al de les espanyoles, i presentant també elles una forta especialització que cobreix una àmplia gamma de professions, si bé en termes de distribució de la pròpia població ocupada femenina els sectors d'hosteleria i altres serveis són els més representats després del servei domèstic i la neteja d'oficines, hotels i assimilats. Encara que les seves pautes d'activitat siguin força diverses segons l'origen de les migrants (mínim per les africanes, 37%, i màxim per les llatinoamericanes, 60%). La incorporació relativament precoç de les estrangeres i el manteniment de nivells màxims per totes les edats, amb l'esmentada excepció africana, contrasta amb les pautes de les espanyoles, relativament molt més tardana i amb franc protagonisme de les joves entre 25 i 29 anys com a abanderades de la transformació generacional.

Reordenant les edats

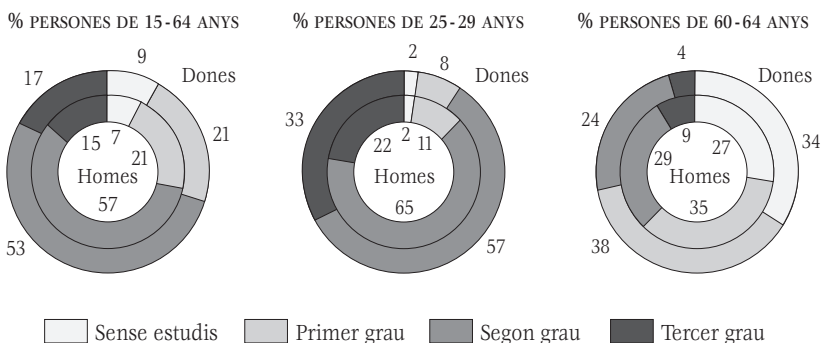
La redefinició de les edats és clarament deutora de l'extraordinari allargament de l'esperança de vida experimentat als països desenvolupats: sembla clar que la democratització de la supervivència, que cada cop arriba més gent a edats avançades i en millors condicions, ha fet prendre consciència de la vellesa com a grup d'edat amb un pes creixent dins la població, tant numèricament parlant com per la necessitat de reformar la seva participació en la societat tenint en compte el seu estat de salut i la progressiva millora en el nivell d'instrucció de les generacions que arriben a grans (Pérez, 2003). No tan evident, però també relacionat, pensem que ha estat el perllongament del període que anomenem joventut, aquell període de semidependència que, en general, hauria de desembocar en la completa emancipació econòmica, familiar i residencial (Garrido i Requena, 1996).

És com si, part dels anys guanyats al final de la vida, es poguessin invertir dilatant el temps caracteritzat per la centralitat de la formació, a nivell col·lectiu, per la inversió en capital humà. És en aquests termes en els que conjuguem els efectes de l'allargament de l'esperança de vida i les expectatives d'inserció en el mercat laboral creades per la millora espectacular dels nivells d'instrucció de les joves generacions que comprendrem el paper complementari que estan jugant els migrants de nacionalitat estrangera.

L'allargament de l'esperança de vida, ha estat, sens dubte, un dels fenòmens demogràfics més destacables dels que s'han produït en el darrer quart de segle en els països desenvolupats. Si a principis dels seixanta la mitjana de l'esperança de vida en néixer de la Unió Europea dels 15 se situava al voltant dels 73 anys per a les dones i els 67,4 pels homes, en encetar el segle XXI havia augmentat en més de 7 anys per les dones i de 8 pels homes. Al final d'aquest mateix període, Espanya encapçala la classificació amb 83 anys per les dones i 75,6 pels homes al 2001. L'efecte més conegut d'aquesta espectacular evolució conjugada amb un descens vertiginós de la fecunditat ha estat el procés d'envelliment de la població i els seus efectes, així si al 1960 el percentatge de població major de 64 anys a Espanya a penes arribava al 8%, al 2001 s'arriba al 17%, però tan o més important que aquest procés hem de considerar les repercussions sobre la família i sobre la redefinició de les edats.

L'efecte més important sobre l'estructura familiar ha estat el que anomenem emergència de la quarta generació i verticalització de la família, és a dir, la generalització d'estructures familiars caracteritzades per la supervivència dels progenitors i ancestres més que no pas per l'extensió dels coetanis, corresponent a l'increment de les probabilitats de supervivència de persones d'un mateix llinatge, el que s'ha anomenat emergència de la quarta generació (vegeu Pennec, 1996; Cabré i altres, 2000). Els primers efectes d'aquesta supervivència en relació a l'equiparació de les dones i l'atracció de mà d'obra femenina ja comentats en l'apartat anterior, cal només afegir que pel cas d'Espanya s'ha estimat que, mentre les generacions femenines nascudes abans de 1930, la possibilitat de pertànyer a un llinatge de quatre generacions sobrevivint al mateix moment només afectava al 20% dels efectius, essent els 27 anys el punt màxim, la mateixa probabilitat per a la generació femenina nascuda entre 1970 i 1974 arribarà a un màxim als 28 anys amb gairebé el 45% de totes les dones de l'esmentada generació pertanyents a un llinatge de 4 generacions femenines en vida (Cabré i altres, 2000).

Gràfic 5.6. Comparació dels nivells d'instrucció dels espanyols censats al 2001, per sexe i grups d'edat

Font: Cens de Població i Habitatge, 2001 (INE).

Si ens fixem en la redefinició de la construcció social de les edats, especialment en l'impacte sobre el període anomenat joventut haurem de veure com a Espanya l'allargament de la dependència estretament lligat a l'augment de la instrucció de les generacions a partir de la crisi econòmica de mitjans dels setanta ha estat una constant. A les dificultats d'entrada en el mercat de treball que va caracteritzar els setanta i els vuitanta, s'hauria d'afegir les dificultats d'emancipació domiciliar i la precarització dels contractes que durant els darrers anys han sostingut aquest extraordinari allargament. Per fer-nos el càrrec de la fractura que a nivell generacional suposa l'avenç en el nivell d'instrucció, podem veure com a través de les dades censals mentre que la població espanyola nascuda entre 1937 i 1941 i censada al 2001 el nivell d'instrucció superior representava pels homes el 8,7% del total i per les dones el 4,4%, per als nascuts entre 1972 i 1976 aquests percentatges han augmentat fins al 22,3% en el cas dels homes i el 32,9% en el cas de les joves. Veure l'extrem oposat, els nivells inferiors d'instrucció, on la tercera part de les dones que viuen censades a Espanya el 2001 entre 60 i 64 o no va anar a escola o és analfabeta, dóna una idea del vertiginós canvi en la instrucció femenina en el país, passant com es pot veure en l'actualitat a superar els nivells de les mateixes generacions joves masculines. Les expectatives d'inserció en el mercat de treball d'aquestes noves generacions masculines i femenines explica la creixent demanda per llocs de treballs per als quals les persones de nacionalitat espanyola es troben sobrequalificades.

Des d'aquesta perspectiva, la complementarietat amb l'arribada de persones de nacionalitat estrangera sembla òbvia. En termes ja no d'estratègia individual del jove, sinó d'estratègia familiar, tenint en compte que l'esforç d'inversió en capital humà que significa l'allargament del període dedicat a la formació, sembla prou raonable que es mantinguin unes altes expectatives en la inserció al mercat.

Si a més es té en compte que amb l'inici del segle XXI estan arribant al mercat de treball les generacions cada cop menys nombroses nascudes a partir de 1976, quan la fecunditat cau dràsticament, entendrem que els propers anys estaran marcats per una escassetat relativa de mà d'obra jove, suplida entre d'altres jaciments laborals pels immigrants de fora d'Espanya. Un cop més no sembla forassenyat pensar la concurrència en el mercat en termes de complementarietat, en aquest cas entre la població de nacionalitat estrangera i la promoció dels joves espanyols, sense descartar que a certes branques d'activitat aquesta complementarietat es tradueixi en un procés de substitució, o que en determinats sectors entrin en competència. Així, entre els homes, el 24% dels peons agrícoles, el 20% dels dedicats a la ramaderia censats a Espanya el 2001 eren de nacionalitat estrangera, tot i que en termes de la distribució dels propis estrangers ocupats per professió els percentatges més elevats siguin els peons de la construcció (9,6%) i els manobres (8,4%) després dels peons agrícoles (10%).

CONCLUSIONS: COMPLEMENTARIETAT I EXCLUSIÓ

L'ascens de la immigració a Espanya durant la dècada dels noranta, especialment en el transcurs del darrer quinquenni, resulta d'unes proporcions majúscules: ha consagrat un país que havia estat tradicionalment emigratori com immigratori, situant-lo a les portes del segle XXI per damunt de la mitjana europea quant a la proporció d'estrangers residents al seu territori en relació al total de la població. Paradoxalment, aquest creixement s'ha vist impulsat per mesures polítiques en matèria d'immigració i estrangeria que es presentaven com voluntàriament restrictives i per d'altres que, sense explicitar-ho, perseguïen una substitució ètnica dels principals orígens dels fluxos. Així s'entén en part l'alça accelerada de la població empadronada llatinoamericana i de l'Est d'Europa.

Més enllà de les causalitats espúries de certs indicadors demogràfics sovint esgrimides per explicar l'existència de corrents migratoris, la baixa

fecunditat o l'envelliment, l'evolució sociodemogràfica d'Espanya en el darrer quart de segle ajuda a comprendre la forta atracció exercida per un mercat de treball segmentat i la previsió que aquesta demanda augmenti de forma també espectacular durant el proper decenni. Les raons dels moviments humans de caire internacional reactivats per la globalització, cal cercar-les als desequilibris econòmics entre les àrees emissores i receptors de població, on la voluntat individual de migrar segueix la legítima aspiració de millorar les condicions de vida pròpies i familiars. L'evolució demogràfica de les zones emissores, que en general s'han caracteritzat fins fa poc per un creixement notable i una estructura de la població jove, explica més la potencialitat de l'emigració, en termes d'efectius disponibles, que no pas les causes de la mateixa. Seguint estrictament aquesta consideració es pot establir una clara continuïtat històrica amb les migracions econòmiques al llarg del temps, les que es produïen entre diferents estats així com les que es produïen dins un mateix estat. Per algunes regions doncs, les migracions internacionals signifiquen l'ampliació transfronterera d'un sistema demogràfic basat en la immigració, per d'altres en canvi, com per al conjunt de l'Estat espanyol, una veritable revolució demogràfica.

Hem provat d'interpretar en termes de complementarietat els factors sociodemogràfics que, al nostre parer, estan a l'origen de l'actual dinàmica migratòria internacional dirigida a Espanya i el que significa la presència de contingents cada cop més importants de població de nacionalitat estrangera entre nosaltres. Ens referim al paper complementari que juga la vinguda de dones de nacionalitat estrangera en la inserció de les joves espanyoles al mercat de treball i a la subsidiarietat que representa l'arribada de migrants estrangers també en la promoció social dels joves de nacionalitat espanyola. El que està succeint a Espanya no és una excepció en comparació a la resta d'Europa, però com en d'altres processos demogràfics, l'endegament tardà de la transició compensada per la intensitat són les característiques diferenciadores. En un context de relativa precarietat de mitjans, tant en el terreny econòmic com en l'Estat de Benestar, l'esforç dels individus i de la xarxa familiar per assumir les conseqüències de la voluntat normativa de l'equiparació dels sexes, l'allargament de l'esperança de vida com a real conquesta democràtica d'una societat avançada i l'extraordinària inversió en capital humà que ha suposat la millora generalitzada del nivell d'instrucció de la població espanyola, troba a la migració estrangera un complement òptim per obtenir i accelerar aquests guanys. La migració els propers decennis esdevindrà la principal aportació al creixe-

ment de la població europea i espanyola, els canvis demogràfics associats a aquest fet no són menys que els de caràcter econòmic, polític o cultural. La immigració no és una opció, és una realitat nascuda de factors endògens de la pròpia evolució sociodemogràfica de les nostres societats que implica al seu torn nous reptes extrademogràfics.

La migració, quan el creixement com és aquest el cas, és deu principalment a l'aportació dels migrants econòmics comporta un reconeixement de la desigualtat social: els migrants estrangers, en la seva majoria estan destinats a ocupar els llocs més baixos de l'estratificació social, independentment moltes vegades del seu nivell d'instrucció i de que, com a migrants de nacionalitat estrangera poden aterrar a qualsevol de les capes de la societat, també a les més altes. El futur dels migrants, com el futur de la societat espanyola en el seu conjunt depèn de l'espai social al que se'ls destina, on la legislació juga un paper determinant des dels seus inicis. Des d'aquesta perspectiva, considerar la mobilitat social ascendent dels migrants és prioritari, però per a que aquesta es produeixi les desigualtats econòmiques no poden ser consolidades i molt menys creades per mesures de caire polític que situïn al migrant als llimbs quant als drets de ciutadania. Dit d'una altra manera, les polítiques restrictives que mantenen a hores d'ara a gairebé un milió de persones privades de drets per la seva situació d'irregularitat, no només tindran efectes nocius sobre les condicions de vida d'aquestes persones, sinó que configuren el germen d'un projecte d'estratificació etnicista nefast per al futur de la cohesió social.

Així, en contrast amb la importància creixent de les migracions internacionals i amb el paper fonamental de l'esmentada complementarietat, el risc d'exclusió social en part de la població immigrada i part de la població espanyola és preocupant. La consolidació d'un mercat de treball informal amb una forta segmentació produeix d'una banda el deteriorament general de les condicions de treball i de l'altra una competència entre els treballadors estrangers i els treballadors espanyols amb menor nivell d'instrucció i pitjor situats al mercat que pot articular-se mitjançant el discurs xenòfob.